

նաց, դարձանք 'ի առն Պոպոյեանցի, ուստի առաւօտեան ժամը Տին յուղի անկայ, նոյն ճանապարհաւ որով հասել էի 'ի Նախիջևան՝ վերադառնալի կաֆա: Մեծապէս դոհ եմ որ չհանդիպեցայ Ազախու ծովուն անհանդարտ ալեաց կատաղութեան. երբ ի կերչէ շոգենաւը կը յառաջէր դէպ 'ի Թէոդոսիա, և կը պարզէր նաւուն առաջ Սն ծովն՝ իւր կապուտակ ծոցը վէտ առ վէտ գեղեցիկ կոհակներով, յանկարծ միտքս եկան Ազախու պղտոր և դեղնադոյն անհանդարտ ալիքը, որ Եւքսինոսի համեմատելով՝ շատ անախորժ և ագեղ երևցան: Տակաւ առաջ գնալով, ընդ առաջ մեր կ'ենէր (ըստ մեր ձեռագրաց բացատրութեանց) ծովադիտակ և հոյակապ մայրաքաղաքն Կաֆա, իւր այժման մերկապուլիս սարերով, զորս

մեր տնայէն նախնիք զարդարել են դրմբեթազարդ տաճարներով, և յետոյ տընաւեր խուժանք քարուքանդ արել են և զբոլոյսին Հայաստան (Armenia marittima) աւերակաց և դերկաց կոյտեր դարձուցել են: Մինչդեռ Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը մտնելով՝ կ'ուզէի ըզգալ այն մխիթարութիւնը, զոր ամէն ճանապարհորդ կը զգայ՝ յեամսօրեայ բացակայութեան 'ի տուն վերադառնալով, ամբօխեալ մտածութիւնը կը վըրդովէին իմ միտքս, Թէոդոսիա, Նախիջևան, Կամենից, և ապա տարաբազիկն Անի միտքս կու գային, այդ քաղաքաց մէջ շատ ու շատ վշտեր կրել են Հայկազունք... « Տէր Աստուած, մտաց խորէն կը հառաչէի, երբ այդ տաւապեալ ազգին վրայ գլխած աշօք պիտի նայիս »:

Հ. ԳԵՐՈՎԵՎ Վ. ՔՈՆՏԵՆԵՐԱՆ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՏՈԼՓ ԲԱՌԻՄԳԱՐՏՆԷՐԻ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ

ՊԵՏՈՑԻՑ ԳՐՈՑ ՎՐԱՑ

Միջոց քերթողաձոր մերոյ Մովսէսի խորեմացոյ լախակրթութիւնն հռետորական, առաջնալ գիրք Պիտոյից ք ինքնընտիր վերնագրով, 1796ին հայեքէն ճարտասանութիւն մի հրատարակուած է 'ի Ս. Ղազար 'ի Յովհաննէս Բիւզանդացի Մխ. վարդապետէ: Այս գրուածոյս իբրու հեղինակ Մովսէս մի կը յիշուի 'ի խորագրին. իսկ հրատարակողն Զօհրապ, յետոյ Աստուածա-

շունչ գրոց հայերէն թարգմանութեան անհամեմատ հրատարակութեամբն, և Ոնճեղ Մայի հետ ձեռնարկած Եւսեբեայ ժամանակագրութեան տըպագրութեամբն գիտնական և հմուտ անձ մի ճանչցուած է: — Հայք՝ գէթ առաներորդ դարէն 'ի վեր այս ճարտասանութիւնս Մովսիսի խորեմացոյ՝ երկասիրութիւն կը համարին, ինչպէս նաեւ նորա հրատարակողն Զօհրապ նոյն կարծեաց վրայ է. և իբրեւ գործ

¹ Կը թողում աստ զՄովսէս իւր ծննդեան ազգանուամբն խորեմացի, վասն զի այս միայն աւանդուած է մեզ, և ոչ իւր ծննդեան տեղոյն անունն: Նա խորեմացի կը կոչուի ստէպ ոչ մի-

այն իւր պատմութեան ձեռագրաց Ա. գրոց՝ Ա. գլխոյն պատճենին մէջ, այլ նաև առ Թովմայի Արծրանոյ (տպ. Կոստ. 1852, էջ 3, 28 և 82, 22), նոյնպէս նաև յաճախ և առ յետին մատե-

Մովսիսի պատմչի՝ նորա ամբողջ մա-
տենագրութեանց անանուն հրատարա-
կութեան մէջ, յամին 1843 ՚ի Վենե-
տիկ, վերստին տպուեցաւ, յորմէ ա-
պա 1865ին նոր տպագրութիւնն մի այլ
եղաւ ի Վենետիկ, որոյ համեմատ ա-
ռաջիկայ յօդուածիս էջերն և տողերն
ի մէջ պիտի բերեմ, և այս տպագրու-
թեան մէջ ճարտասանութիւնն 339-
581 էջերը կը գրաւէ:

Մինչև ցարդ այս գրոց երեք տպա-
գրութիւնք եղած են (1796, 1843,
1865) ուստի Լանկլուա (Collections
des historiens anciens et modernes de

նագիրս կամ այս Խորենացի աղգանունէս
հարկ է ըստ համեմատութեան Խորենացի աղգ-
անուն, որ առ Մովսիսի Խոր. (Գ. 54. տպ.
Վենետ. 1865), որոյ սկզբնական ձևն Խորենե-
անչցուած է Մովսիսի աշխարհագրութեան վե-
րջիկէպ տպագրութեան մէջ (607, 12), Խորենե-
սկզբնական ձևը հետեւցնել, ինչպէս Սէն —
Մարգէն ճշգրտութեամբ ըրած է (Mémoires
historiques et géographiques sur l'Arménie.
Paris 1818 tom. I. 102, 12). սակայն նա ի
նկատի առնելով պէտք էր յաւելլու թէ այս
ձևա ուրեք աւանդուած չէ. և կամ ըստ նմա-
նութեան աղբյուրութեան Արենացի բառին առ
Արեք՝ Խորենք սկզբնական ձևն հասկանալի
է, որ ցայսօր տակաւին կանգուն կեցած Խո-
րենք տեղւոյն անուան պէս յոյնակի ձևն ունի:
Եւ Հ. Ալիշանի տեսութեան համեմատ, ի
տեղագրութեան Մեծին Հայոց (Վենետ. 1855.
էջ 45. Թիւ. 78) Մոյս մերձաւորագոյն չըկապը
երկու տեղեր կան, որոց մին Խորենի, իսկ միւսն
Խորենք կը կոչուի: Եւ զվերջին իբրև ծննդեան
տեղ կը համարի, և յառաւելագոյն հաստատու-
թիւն այս աւանդութեան՝ անոր մօտ Աւաքելոց
վանաց մէջ եղած Մովսիսի և իւր եղբոր Մամ-
բրէի գերեզմանաբար կը ցուցնեն, ինչպէս որ
Հ. Ներսէս Սարգիսեան Մեծ և Փոքր Հայոց
տեղագրութեան մէջ կը վկայէ (Վենետ 1864.
233): Խորենից այս տեղական աւանդութեան
վրայ հիմնել, թէ Մովսէս հին ծնած ըլլայ,
Միսիսեանքն կ'անուանեն զինքը երբեմն Խո-
րենցի, զոր օր. Վարդանայ պատմութեան հրա-
տարակութեան ծանօթութեան մէջ, (Վենետ.
1863. էջ 35, Ժան. 1), և կամ Խորենցի, զոր
օր. Ս. Սանդիտով վկայաբանութեան ծանօ-
թութեանց մէջ (Սոսի. հայկ. էջ. Ը. Վենետ.
1852, էջ 101, Ժան 27): Այս կարգով Պրոսէի
հեղադական հարցին ևս պատասխան կը տրուի,
որ իւր (Coll. d'historiens arméniens S. Ptbg.
1874. tom. I. p. 68 not. 1) գրուածոյն մէջ կ'ը-

l'Arménie, tom. II, 49e not. 2) գրոց մէջ
սխալմամբ կը համարի թէ Զօհրապեան
տպագրութիւնն 1844ին նորէն հրա-
տարակուած լինի: Բայց այս բանս կ'ար-
դարանայ Հ. Գարեգին Վարդապետին
Պատմութիւնն հայեայնից յայրուքեանց
(հտ. Ա. Վենետ. 1865, էջ 272, 22)
տպագրութեան սխալով, ուր ճարտա-
սանութեան Զօհրապեան տպագրու-
թեան համար կ'ըսէ թէ՝ որոյ համե-
մատ եղաւ Լ. Արտուկագրոսիւնն 1844
ին. Սակայն Հ. Գարեգին, ասով Մով-
սիսի մատենագրութեանց տպագրու-
թեան 1843 թուականը կ'իմանար, և յի-

սէ. « Անհասկանալի է Միսիսեան գիտնակա-
նաց ոմանց և այլոց եւրոպացի հայագիտաց վար-
մունքը, փոխելու ի Խորենցի զաղգանուա-
նական տիտղոսն՝ որ նշանակէ զհայրենիս Մով-
սիսի »: Բայց ենթադրելով միայն թէ այժմեան
Խորենքն հին Ժամանակ Խորենի կամ Խորեն
կը կոչուէր (բաղդատելով զԳարսեղ Հայր Խո-
րենցի վանաց իբրև մասնակից Սոյո Ժողովոյն
յամին 1307. Mansi. conc. coll. XXV. 135 a 27)
կարէր Մովսէս համաձայն իւր անաղարտ պա-
հու առ աղգանունն՝ հին ծնած լինել, Բայց ինչ
որ լինի Մովսէս ծնած չէ այժմեան Խորենի գիւ-
ղին մէջ, որոյ անունն Խորենի արդէն ի հին Ժա-
մանակաց ի վեր և առ Զենոբ Գլսկայ (Վենետ.
տպ. 1832. էջ 37, 6 և 37, 11) աներկայելի
էր, ապա եթէ ոչ՝ նա չէր կարող Խորենցիի կո-
չուիլ, այլ պէտք էր որ Խորենցիի կոչուէր, զոր օր.
Ալիշան Սկեցի կազմուած է, որ իբր աղգանունն
Միսիսեան պատմչի կը յիշուի Օրպէլեանց պատ-
մութեան մէջ (Saint—Martin, Mémoires II. 64,
16): Այս Խորենցի աղգանունն լեզուական ան-
միարանութիւնն ընդ ծննդեանն ի Խորենի՝ ար-
դէն իսկ Խնձիհեան ձանցած էր իւր Հին Հա-
յաստանի տեղագրութեան մէջ (Վենետ. 1823.
էջ 106. Ժան. 4), բայց ասելի յօժարակամ յար-
գել ուզած է սովորական աղգանունն ձևը քան
թէ զանտվոր ծննդավայրն Խորենի, որոյ վրայ
խնդիր պէտք չէ հանել: Ուրեմն եթէ ուզուի
բունդատ կերպով Մովսիսի աղգանունը Խո-
րենցի անուանելի պիտի ստեն ընդ հակառակին
պէտք է ի Խորենցի յառավ բերել, ինչպէս կ'ընէ
Տէ Լակարտ (Ges. Abhh. p. 60, 9) և կամ ի
Խորենքի, զոր ցարդ ոչ ղըբուաւ: Բայց ի Խոր-
ենցի հնչումն ծանրալուր է (գերմանական լեզուի
մէջ), իսկ ի Խորենի՝ շատ ընտրի և գեղեցիկ է,
որ և իբրև պարզ յիշատակութիւն մ'է պար-
թեական երկրի անուանց մէջ, ըստ Ստրաբո-
նի ԺԱ. 514, և ամենեւին տարակոյս չի վեր-
ցնել:

րուի այս նշանաւոր մատենագրութեան երկրորդ տպագրութեան մէջ (1886 Վե. նետ.), նոյն տեղն ուղղագրութեամբ 1843 տարեթիւը գրուած է:

Զօհրապեանն 'ի տպագրութեան եւ սեբեայ (Միլան. էջ. 322, Յան. Բ.) Մովսիսի ճարտասանութեան (Գ. 2, 377...) Կանտաւրէսի առասպելի եղծման միոյ մասին լատիներէն թարգմանութիւնն հրատարակեց. նոյնպէս (անդ. էջ 43, 3) Եւրիպիդեսի Պեթիդից քաղուածոյ թարգմանութիւնն ալ, զոր Մովսէս կ'եղծանէ 'ի ճարտասանութեան (Գ. 438, 3 և այլն): Յետոյ Կ. Փ. Նիւման' Եւրիպիդեսի մի և նոյն հատուածը գերմաներէն թարգմանեց Ճաշակ պատմութեան հայկական դրայութեան՝ Միսիքարեանց երկասիրութեան համաձայն ազատաբար յօրինեալ կոչուած գրոց մէջ (տպ. Լայպցիկ, 1836): Թէպէտև Նիւմանի թարգմանութիւնն աւելի բաւական է, քան զԶօհրապինը, սակայն այս պատճառաւ մեծ անտեղութեան մէջ կ'իյնայ. վասն զի Նիւման, որոյ մտքէն կ'երևի թէ ամենակին անցած չէր թէ եղջման օրինակ մի պէտք էր տուած լինել, Եւրիպիդեսի վրայ քաջ կ'առնուած պարսականաց խօսքերն որոնցմով Մեդէայի առասպելին եղծիչ տեղեկութիւնն 'ի մէջ բերած է նա իբրև քաջայարմար գրութիւն եւ Եւրիպիդեսի համար յօրինած, և « Ganz ausserordentlich և sich selbst übertrifft in der Erfindung » թարգմանած է:

Մի և նոյն կտորն երրորդ անգամ, բայց շատ կրճատեալ թարգմանուած կը գտնենք առ Լանկլուայի (Coll. I. 396, 6): Ամբողջ ճարտասանութեան հակիրճ՝ այլ միշտ ընտրեւագոյն նկարագիրն ըրած է Հ. Գարեգին վերօրիշեալ երկասիրութեան մէջ (Հտ. Ա. 268...) 'ի յորս երկոտասանածալ էջս. յորմէ Լանկլուա ալ ծանօթութիւններ քաղած է (Coll. II, 49), բայց առանց ուղղակի ծանօթութիւն ունենալու գործոյն հետ, որոյ վրայ է մեր խնդիրն, և մեծաւ մասամբ անճիշդ քաղուածոյք են:

Զօհրապեան տպագրութիւնն՝ ցարդ 'ի Ս. Ղազար զոնուած հինգ ձեռագրաց վրայ եղած է, յորոց երկուք միայն, թիւ 988 և 116, յամին 1796 Զօհրապեան տպագրութեամբ (յառաջար. 12, 7...) ծանօթացան մեզ. Զօհրապեանն՝ իրաւամբ ասոնց ամենահինն (1169) իբր հիմնը դրած է իւր տպագրութեան, այնպէս որ նորա գործածած ճարտասանութեան բնագիրն՝ մեր ձաւոր լինելով ժամանակաւ հեղինակին՝ կարի քաջ կը ներկայացընէ մեզ զայն: Այս (թ. 1169) թղթեայ ձեռագիր մ'է, 450 երեսով, Ձիթ (1298) թուականին Հայոց գրուած: Իւր առաջին 436 իջից մէջ բովանդակ ճարտասանութիւնը կը բովանդակէ, թերթին մեծութիւնն է 122×88 հազարորդս. մեզր, գրութեանը 100×60 հազ. և տողից թիւն 23, նշանազոյց հատածական թիւն է 26. ձեռն գրեթէ բոլորովին նոյն է Ալիշանի Սիսուանայ (վենետկոյ տպ. 1885) երեք նշանազոյց առաջնոյն հետ (էջ 337) Ձիթ թուականաւ յիշատակարանին զինկի վրայ փորագրուած նմանահանութեամբ. ուստի և « իսկ պատկերով հիմնական գործոյս հայկական հնագրութեան մասին աստծաւ յօթութիւն մի տալու համար, փոխանակ նշանազոյց նկարագիրն ընելով վերօրիշեալ ձեռագիրը կը ցուցանեմ ընթերցողայ:

Մովսիսի ճարտասանութիւնն տաան առանց թուանշանի հատուածներէ և մի վերջաբանէ կազմեալ է 'ի ձեռագիրս: Իսկ Զօհրապ այս հատուածոց առջև թուանշան գրաւ առջի գրքէն մինչև ցտաններորդն, և վերջին գրքէն՝ 3 հատ. բայց յայտնապէս իրենց անյարմար տեղ կեցած՝ արտասանութիւններ վերցուց, և զանոնք նոր վերնագրով իբր Յաւելոյնս օրինակաց Բարաքնու, քեան տաաներորդ գրոց և վերջաբանին մէջ տեղը զետեղեց. բայց չենք զիտեր թէ ինչ պատճառաւ ութերորդ գրոց մէջ չգրաւ, որոյ օրինակաց մասամբ մի կրկնութիւն են անոնք: Այս տասն գրոց իւրաքանչիւրն առանձին ճարտա-

սանական՝ ձևի մ'ընծայուած է. բայց նոցա հիմն մի և նոյն է, Նոխ այն ձևոյն՝ որոյ վրայ պիտի խօսուի, սահմանը կուտայ, և ապա շարք մի օրինակաց այս ձևոյ գործածութեան համար, որոց թիւն 3—7 կը հասնի: Զօհրապ երաւառաջինը որ իւրաքանչիւր գրոց Սահմանը բովանդակող գլուխն տառնց թուոյ ձգեց, և միայն օրինակաց վրայ սովորական թիւերը գրաւ: Ասով նա Մովսիսի Սահմանաց յիշատակութիւնքը մասնաւորեց, երբ նա իւրաքանչիւր Սահմանն իբրև առաջին՝ և առաջին օրինակն իբրև երկրորդ, այսպէս, ի հետեւեալն զգլուխս իւրաքանչիւր գրոց թուարկեալ էր. սակայն ես հոս փոփոխութիւն ընելու կը զգուշանամ Զօհրապեան մինչև ցայսօր պահուած տպագրութեան գլխահամարներու կերպին վրայ:

Տասն գրոց աւանդուած վերնագիրներն են. — Ա. յաղագս պիտոյից (περί γένεως). — Բ. յաղագս խրատոյ (περί γνῶσεως). — Գ. յաղագս եղծման (περί ἀνασκευῆς). — Դ. սահման հասարակ տեղոյ (ὅρος κοινού τόπου). — Ե. սահման ներքողիկի (ὅρος ἐγκλωπίου). — Զ. յաղագս պարսաւի (περί φύσεως). — Է. սահման քաղաքաւորեան (ὅρος συγχερίσεως). — Ը. սահման քարաւնութեան (ὅρος ἡθροπονίας). — Թ. սահման արտաւնութեան (ὅρος ἐκφορσεως). — Ժ. սահման հրութեան (ὅρος θέρσεως).

Արդէն առաջին հայեացքով այս տասն գրոց վերնագրաց վրայ, բայց ոչ ի Լանկուայէ ի լոյս ընծայելոյ (Coll. II, 49, 7-10), ուսանիմք թէ Ապտոնիոսի և կամ Թէոնի, կամ երկոցուն նախակրթութիւնեանց՝ հայկական հետեւութիւն մ'եղած է: Բայց յայտնապէս կ'երևի դարձեալ թէ միայն Ա. Բ. Գ. Զ. վերնագիրք՝ ստուղիւ վերնագիրք են, որք իբր այնպիսիք թէ առաջին սահմանը և թէ հետեւեալը, և թէ օրինակները որք կազմեն զգլուխս՝ իրենց մէջ կը պարունակեն. իսկ ընդ հակառակն Դ. Ե. Զ. Է. Ը. Թ. Ժ. գրոց վերնագիրքն իրենց վերաբերեալ գրոց առաջին գլխոյ մասնական վեր-

նագիրք են, որք զարդագրողաց անհոգութեան պատճառաւ, (որք փոյթ չեն ըրած վերնագրին համար սեփականեալ և պարապ թողած միջոցն լեցուցելու), բովանդակ գրոց իբրև վերնագիրք գրուած են, մինչդեռ վերագործը նեղով զանոնք այն գրոց՝ յորս ճշմարիտ վերնագիրն պահուած է, առաջին գլխոյն մասնաւոր վերնագիրն ի բաց թողուած է: Ի սկիզբն առաջին գրոց, բայց ի Յաղագս պիտոյից վերնագրէն՝ կը կանխէր իբրև վերնագիր մի և նոյն գրոց առաջին գլխոյն՝ և այս. Սահման պիտոյից, և այլն:

Մերձաւորագոյն հետաքննութիւնք կը հաստատեն թէ սահմանքն ըստ մասին բառական թարգմանութիւնք են Ապտոնիոսի սահմանաց, և ըստ մասին՝ աշխատասիրութիւն մի աննց վրայ, փոփոխութեամբ յԱպտոնիոսէ թարգմանուած նախագատութեանց, և սակաւուք ինչ օժանդակութիւն են ի Թէոնէ: Իսկ գաղով օրինակաց, առաւելապէս օգտուած է թէ յԱպտոնիոսէ և թէ ի Թէոնէ. նմանապէս կ'որսուած առձեռն հետորականէ մը, որ Նիկողայոս Սոփեստիսի կ'ընծայուի, ինչպէս և Մովսիսի քանի մի ընթերցուածներէն: Իսկ թէ յերմագինեայ ևս օգտուած է, ինչպէս Հ. Գարեգին կը զրէ, և Լանկուայ անտի յաւաջ կը բերէ, բարբոյլին անհաստատ կարծիք մ'է, առ որ հակեալ է գիտնական Միխիմարեան հայրն լոկալ. բարայէ մը մըլուած, այսինքն թէ յԱպտոնիոսէ առնուած Մովսիսի շատ օրինակք կը գտնուին երմագինեայ քով: Սակայն առ Մովսիսի յատկապէս երմագինեայ վերաբերեալ բան մի չկայ, և տեղ մի միայն, զոր պիտի յիշատակենք, կը վերագառնայ Մովսէս առ աղբիւր ինչ, որ մեզ անծանօթ է, յորմէ օգտուած է երմագինէս: Բայց ինչպէս պիտի տեսնենք այն աղբիւրէն աւելի մանրամասն յիշատակութիւն մի կ'ընէ Մովսէս, քան թէ երմագինէս:

Իսկ շատ զարմանալի է որ Մովսիսի ճարտասանութեան տասն գրոց նիւթերն՝ Ապտոնիոսի նախակրթութեանց

Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, գըլ-
խոց նիւթոց կը համապատասխանեն,
և թէ 'ի հակառակէն չկան գիրք՝ որը
Ապտոնիոսի առաջին երկուց գլխոց,
որը Առաւսպել և Առաւ կը բովանդա-
կեն, համապատասխանեն: Դարձեալ,
Մովսէս՝ որ իւր ճարտասանութիւնը
երկայն, եռանդուն և գրեթէ անհաս-
կանալի վերջաբանով մի կը լնցընէ,
ընդհակառակն երկասիրութեան սկզբ-
բնաւորութիւնն առանց պատրաստու-
թեան և առանց ազդի առ ընթեր-
ցողն, և պիտոյից սահմանովն կը սկսի:
Եւ դարձեալ, որ նա իբր աւելորդ ինչ
քրիստոնեայ Հայոց՝ որոց համար գրեց,
ուստի և νόμος εισφορά ή սահմանաց
նման Առասպելի և Առածի սահմանքն
առձեռն ճարտասանութեան մի մէջէն
'ի բաց թողլի համարած է: Բայց նորա
ընթերցողքն իբրեւ քրիստոնեայք իսկ
օրըստ օրէ պիտի գործածէին զԱռա-
պել և զԱռած. յորում եթէ եռանդուն
իմաստից հետ խորին զգացմունք մի ևս
ունենար, անշուշտ աւելորդ չէր կրնար
համարել զայն. վասն զի հայ ազգն
միշտ մասնաւոր և յատուկ կերպով մի
սիրած է զԱռակ, ինչպէս ցարդ մնա-
ցած առակաց հաւաքածոյք, յորոց մի-
այն զԱղուէսագիրս¹ յիշեմ, կը ցու-
ցընեն. և բաց աստի Մովսէս իւր ճար-
տասանութեան վերջաբանին մէջ լիբան.

Նախակրթ. Առասպելի (III. ed. Reiske
IV., 854) նմանօրինակ այլ ոչ երբեք
նոյնական առակ մի կը գործածէ. յո-
րում նա իւր Թէոդորոս աշակերտը
յիշեմաճանաչութիւն յորդորելու հա-
մար՝ ագռաւի մը գիպուածը կը յիշէ,
որ օտար փետրովը հպարտացած էր,
մինչև որ իւրաքանչիւր զիշխաւէր քաշու-
նքն խարդախութիւնը կը յայտնէ: Բայց
Մովսէս Առակի գործածութիւնն և օ-
գուտը հռետորի մը համար ճանչցած էր,
ինչպէս որ ինքիրմէ կ'իմացուի, և
ամէն զիպուածի մէջ ըստ տեղւոյն այս
օրինակը 'ի մէջ կը բերէ. այնպէս որ
ամենեւին պատճառ մի չերևիր՝ որոյ
համար նա իւր երկասիրութեան մնա-
ցած բովանդակ ծրագրին նկատմամբ
իւր նախապէն յԱպտոնիոսէ՝ այս կէ-
տիս մէջ յայտնապէս հեռանալով, իւր
ճարտասանութեան մէջ Առակի գործա-
ծութիւն ուսուցած չլինի: Ուստի ես
Առասպելի և Առածի նուիրեալ հատու-
ծոց պակասութիւնն յայտնի ապացոյց
կը համարիմ թէ այս երկասիրութիւնս
'ի սկզբանէ ամբողջապէս մեզ հասած
չէ, որով Առասպելի և Առածի ընծա-
յուած երկու գիրք անյայտացած են, և
բաց աստի յառաջաբան մի ևս, որ քա-
ղուածոյիցս բովանդակութեան մէջ
թուի թէ համեմատութեան համարտը-
դէն պէտք էր գրուած լինել: Այս իմ

¹ Այս Աղուէսագիրքը նախ յովանայ հրա-
տարակուեցաւ յԱմսդէրտամ 1668 — 1669ին,
Մովսիսի աշխարհագրութեան, և քանի մի այլ
նորա աշխարհագրական գրութեանց հետ, յորս
(տպ. Ամսդէրտ.) 77 — 88 էջերը գրուող Հընդ-
կաստանի և Պարսկաստանի քաղաքաց նկարա-
գրութիւն մի կայ, որ ոչ տպագրեալ, և ոչ իսկ
թարգմանեալ է 'ի Սէն — Մարգընէ (Mémoires.
II. 405): Այս գրոց հեղինակն դեռ ևս ստու-
գուած չէ, գիրքն իսկ հազիւ ծանօթացեալ է,
ինչպէս կը ցուցնէ 'ի Սէն — Մարգընէ մաս մաս
հրատարակեալ Վարդանայ Առակաց հաւաքման
հետեան. Նորա յաճախ փոխառութիւնքն, որուն
օրինակի համար նոյն ինքն Պրուէ (Mém. de
l'Acad. imp. des Sciences de St. Pétersbourg. Ser. VII.
tom. I. n. 9. p. 2, 25), պարտական է: Այս
քննութեանց վրայ Կ. Փ. Նիւման ինքնագիր
ծանօթութեան մը մէջ, որ ի Մոնաքոյ տէրու-
թեան գրաստն մէջ պահուած Աղուէսագրոց

օրինակին մէջ անցուած է, նոյնը կոչէ նա
« Հաւաքածոյ առակաց Յակոբայ պատրիարքին
Էջմիածնի », և յայտնի չէ թէ ուղղագրութեան
փրկակ է, որը ըստ Սէն — Մարգընէի տնտնու-
ցան (Mém. II. 316, 8) Մարտէլլի տիտղոսով
Ամսդէրտամ յամին 1683 եղած հրատարակու-
թեան մէջ. — Սէն — Մարգընէ դեռ ևս չէր ճանչ-
նար Աշխարհագրութեան վերոյիշեալ տպագրու-
թիւնը: — Աշխարհագրութեան և Միջնա-
գրոց տպագրութիւն մի ևս յամին 1798 իջմիա-
ծին Երեմիա վարդապետին ձեռքով եղած է.
և նման է բոլորովին 1668 ին տպագրութեան
իւր բովանդակութեամբը, միայն թէ Ամսդէր-
տամի տպագրութեան վրայ եղած թուականն
ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ կաթողի-
կոսի Սրբոյ Էջմիածնի, փոխանակուած է Ժամա-
նակին համապատասխանող վերնագրով 'ի հայ-
րապետութեան Տեառն Նահապետի կաթողիկոսի
ամենից Հայոց:

կարծիքովն թէ երկասիրութեանն նախ, կին սկիզբն ամբողջապէս 'ի բաց թողուած է, աւելի ևս կը պարզի թէ ինչպէս այս ճարտասանութիւնն բողբովին անյարմար անուն մի՞ Պէտք՝ իւր վրայ առած է, ընդ որով արդէն իսկ Միխիթար Այրիվանցի (տպ. Պատկան. Պետապ. 1867, էջ. 36) և Կիրակոս Գան. ձակեցի (տպ. Վենետ. 1865, էջ 16, 34) կը կոչեն զայն, մինչդեռ ձեռագիրք ինքնին այս դիրքն առաջին գրոց վերնագրովն Յաղապս պիտոյից կը սկսին։ Եւ որովհետև զլիսաւոր վերնագիրն ներածութեան հետ, որ թէնին նախակրթութեանց մէջ կարելի էր 'ի սկզբան զետեղել իբր յառաջաբան, երկու առաջին գրոց հետ 'ի բաց ձգուած էր, այսպէս բնագրին սյոժմու առաջին՝ բայց երբեմն երրորդ գրոց սկզբնաւորութիւնն Պէտք, որ Ապտոնիոսի ճարտասանութեան մէջ (Ed. Valz. I. 62, 14) գտնուած Պէտքին կը համապատասխանէ, և 'ի պակասութեան ուրիշ նշանակի մը՝ իբր անուն բովանդակ գործոյն՝ 'ի գործ ածուած է, և ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ 'ի ձեռն Դաւթի ի մատաստիբի գրուած Ս. Խաչին ներքոյ զըն՝ հայկական մատենագրութեան մէջ իւր սկզբնական բառովը Բարձրաւորացիք կոչուած է ամբողջովին։ Ուստի ասկէ կը հետեի թէ սխալ է Լանկուայի հետ (Livre des Chries. Coll. 49^a 4) հետորական գրքի մը վրայ խօսել, և ոչ բնաւ կարեւոր գրքի մը վրայ (Livre nécessaire), ինչպէս որ Սէն-Մարգէն ըրած է (Journ. asiat. II, 339, 17), այլ ընդհակառակն Հայ պատմչաց հետ խօսելու է պիտոյից գրոց վրայ, ինչպէս որ կը խօսուի փեռէշիտի (Bereschit) զրոց վրայ, և կամ ձեռագրած համաձայն Յաղապս պիտոյից գրոց վրայ։

Մովսիսի ճարտասանութեան նախ. նախն ձեռն նկատմամբ՝ կարծեացս անմիջապէս հետևեալ առաքիլութիւնս ընդգծմ կ'ենլէ։ Այսինքն թէ ճարտասանութեան ձեռագրաց մէջ արդէն ի վաղուց վերջաբանին ծանօթ վերնագիրն կը լսուէր։ Մովսիսի քերթոյի աւարտ

դի պիտոյիցս տառի խրատաբանութիւն յորդորակակ առ թէնորոսս ունի աշակերտ իւր, ներակրթել քաջոյիմն վարժիւք յիմաստս ձարտասանական արհեստիս, և թէ վերնագիրս պէտք արդէն նոյն իսկ 'ի Մովսիսէ տրուած է իւր գրոց։ Բայց վերջաբանին այս վերնագիրն (զոր յիշեցի) ամենեւին 'ի Մովսիսէ չունի իւր սկզբնաւորութիւնն, այլ յետոյ եկող անձէ մը վերջաբանին վրայ յաւելեալ և անոր առջին գրուած է. ինչպէս նաև անկէ կը տեսնուի որ այն թէնորոսս որուն հետ 'ի վերջաբանին կը խօսուի, և որ առանձնապէս կ'իւր խրատուի, նոյնը վերջաբանին վերնագրոյն մէջ թէնորոսս ունի կը կոչուի, վասն զի վերջաբանին հեղինակն որ և իղէ կերպով չէր կրնար ինքզինքը յայտնել։ Ուստի այս վերնագիրն իւր պիտոյից տառ բառերովն՝ զայս միայն կը ցուցնէ՝ թէ այն ժամանակն յորում վերնագիրն յաւելաւ վերջաբանին առջև, այս ճարտասանութիւնը իւր այժմեան պակասաւոր փճակին մէջ կը գտնուէր, ուստի և առաջին երկու գրոց 'ի բաց թողուելուն՝ ըստ ամենայնի ժամանակագրական զգուշոր կէտ մը կը լինի։ Վասն զի նոյն իսկ Ստեփանոս Տարօնցի, որ 1004ին յետ-Քրիստոսի գրեց (տես Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne. Paris, 1859, 4, p. 281. տպ. Ծահնագ. փարիզ. 1859 էջ. 80, 18) Մովսիսի խորհանցոյ համար կ'ըսէ՝ թէ զայնտասանական արտաւոր 'ի գործ առնու 'ի Հայս. և յոյժ հաւանական է որ նա իւր այս ճարտասանական արտաւոր բացատրութիւնն՝ ուղղակի ճարտասանութեան վերջաբանին վերնագրէն, (զոր նա իբր վկայութիւն մի Մովսիսի իւր անձին համար կը համարէր) առած է. ուստի կը հետևի զարձեալ թէ ճարտասանութիւնն արդէն իսկ 1004 թուականէն ալ առաջ կորսնցուցած էր իւր առաջին գրքերը, և թէ այն ատենէն սկսեալ՝ պէտք վերնագիրն՝ փոխանակ կորուսեալ բոլորական վերնագիրն՝ իւր վրայ կը կրէր։

Իսկ թէ այս երկասիրութիւնս մինչ-
դեռ ամբողջ էր, արդեօք ինչ բողբոջ-
կան վերնագիր ունէր, առ այս կարելի է
միայն կարծիք մի 'ի մէջ բերել, և ինձ
յոյժ հաւանական կ'իրևի թէ բոլորովին
համանման Նախակրթութիւնք վերնա-
գրին՝ զոր Զօհրապեան կ'ընծայէ անոր,
ունենալու էր: Այս բանին կը հաւանիմ՝
նախ վաղընջական վերնագրին պատ-
ճառաւ քոչքսմանս, որ գտանի առ
թէսնի և Ապոստոլոսի, որոյ բառա-
կան թարգմանութիւնն է Նախակրթու-
թիւնք, և երկրորդ վասն զի Մովսէս առ
աշակերտն թէոգորոս ուղղեալ վերջա-
բանին մէջ՝ իւր գրոց համար կ'ըսէ: Այս
է նախադրումն կրթարանին, այս ձևս ա-
ւելորդաբանութիւն և եղծումն նախա-
կրթութեան—քոչքսմանս, զոր իբրև
վերնագիր իւր գործոյն առջև դրած էր,
կարէ քաջ տեղի ունեցած լինել:

Իսկ այս գրոցս յառաջաբանին նախ-
կին գոյութեան համար կը խօսի ար-
դէն, ինչպէս ըսուեցաւ նորա մի այլ
բանաստեղծական վերջաբանի մը նա-
խադրութիւնն: Ուստի ես կը համարիմ՝
թէ այս կարծեացոս ուրիշ հաստատու-
թիւն մի ևս կարելի է բերել 'ի մէջ:

Առ Սերէոսի (տպագր. Մէհրգ. Կոստ.
1851. էջ. 207, 12— տպ. Պատկան. Պե-
տրբուրդ. 1879, էջ. 132, 15...) իբր ա-
պացոյց սրբութեան ամուսնութեան կը
գտնուի ամենահին ժամանակաց 'ի վեր
հետեւեալ վէպն. Արեւանով (ընթերցիր
Ջրեւանով) ունի զկիև մարդ զաշակիրտ
Պիւրպաղորայ խորցեալ եղև քէ՛ յետ
քանի առնորմերմառորունն 'ի կիև

մարդ, արծաւն է յարքունիս մտանել:
Էշ նստաւ: յիւրմէն աւրէն է, յառաւ,
րիև և ոչ լնաւ: Այս վէպս Սերէոս Մով-
սիսի ճարտասանութիւնէն օրինակած է
(Ա. 5) ուր այսպէս կ'ըսուի Զթեանով ու
մըն պիւրպաղորայան և նարց, երէ յետ
քանի՝ առնոր կնոջ առ այր մերմառ,
րունքեան արծաւն է մտանել ի տէրու:
կիւն: Էշ նստաւ: յիւրմէն կոյն օրիւ.
յոտարէն և ոչ լնաւ երբեք:

Բայց Մովսէս իւր կողմանէ թերևս
առ Մուլախի (Mullach. F. PH. G. II.
115 6 no. 4) հաւաքեալ տեղերէն առած
չէ, այլ ինչպէս որ բառին հնչումն կը
ցուցնէ 'ի թէսնի (Prog. c. 5 առ
Walz, Rhett. Grr. I. 204, 3) Θεσανδ, ἢ
Ρυθαγορικῇ φιλοσοφῳς, ἐρωτηθεῖσα ὑπὸ
τινος, ποστὰ αἰ γυνή ἀπ' ἀνδρὸς καθαρὰ
εἰς τὸ θεσμοφορεῖον κατέστιν, εἶπεν, ἀπὸ
μὲν τοῦ ἰδίου παραγρήμα, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀλ-
λοτρίου οὐδέποτε, և փոխառութիւնն
յայտնի կերպով կը հետևի՝ որ ինչպէս
Թեսմոփորէօն բառն՝ առ Մովսիսի տէրու
նիք երկիմաստ բառիւ թարգմանուած
է, որ կրնայ նշանակել թէ տաճար, և
թէ արքունիք, և թէ ինչպէս Սերէոս
արքունիք հասկացեր է. և տէրունիք
բառին երկզկմութիւնն առ Մովսիսի՝
սխալ կողմէն առնուած է, յորմէ Սե-
րէոսի հատուածին վէպը պիտառնու-
թիւնք ըսուածովը պարտի ուղղել:
Սերէոսի այս հատուածով դիմացնիս
ունինք հետադարձութեան մինչև յայժմ
ապացուցանելի ամենահին գործածու-
թիւնը, վասն զի թուի թէ Սերէոս իւր
պատմութիւնը գրեց է դարուն երրորդ

որովհետև Լանկուա ասոր վրայ ամենեւնի քն-
նութիւն մի ըրած չէ, անոր համար պէտք է դէ-
կարեւորագոյնը 'ի մէջ բերել: Յովհ. Զ (Կա-
թող. 897—925) իւր դիմացնի ունէր հարադատ
Սերէոսը. առ այս իբր ապացոյց ես միայն զՍե-
րէոսը (տպ. Պատկ. 29, 7...) Էշ ապա զկիև
սակաւ ինչ առնորց ներկայ 'ի բարոյք ժերտքնան
խրոնմ. և բարձրագ զմարմին նորա քրիստոնէիցն
նարեալ եղին ի յիշման քաջաւորացն: Էշ քաջա-
ւորի Որմիզդ որդի նորա յետ նորա. և զՅովհ.
կաթող. (էջ 87, 3. տպ. Գալ. վանաց Երուս.
1867): Յետ Էրեց առնորց վախճանի 'ի բարոյք
ժերտքնան: Էշ քաջաւոր զմարմին նորա քրիս-

¹⁾ Էս աստ Սերէոսը ըսելով կը հասկընամ մի-
այն Միհրդատայ ձեռքով տպ. Սեր. Կոստ.
1851, նշանակուած երկրորդ գիրքը, որ վերոյի-
շեալ տպագրութեան մէջ 42 էջով իսկ Պատկան-
նեանի տպ. մէջ 22 էջն կը սկսի: Միհրդատէն նշա-
նակուած իբրև երկրորդ գիրքը ճանչցուած է իւր
վերնագրովն իբրև քաղուած իմն 'ի Մովսիսէ
Խորենացու և Ստեփանոսէ Տարծնեցու: Բայց
Սերէոսի առաջին գրքէն, զոր Վիկ. Լանկուա
(Coll. I. 195—200) Սոստ Ալաբանցիդոս վերնա-
գրով թարգմանած է և մեկնած, ուղղակի կը
տեսնուի թէ երկայն ժամանակէ 'ի վեր հարա-
դատ Սերէոսի հետ գաղափարուած էր: Եւ

քառորդին մէջ: Գէթ նորա պատմութեան վերջին խօսքերը կ'ենթադրեն Մոսկիայի թագաւորութեան ատեն երկարատեւ խաղաղութեան ժամանակամիջոցը, և առ այս կարելի է մտածել Գրիգոր Մամիկոնեանի ձեռքով հայկական կառավարութեան նախնին ժամանակը, զոր Յովհ. կաթող. (ըստ հրատարակութեան ցակոբայ վանաց երուսաղեմի. 1867 էջ. 114—118) իբրեւ ժամանակ խաղաղութեան կը ճանչնայ, զոր և Չամչեան իւր Հայոց պատմութեան մէջ (Հտ. Բ. Վինետ. 1785 էջ. 358, 40 և 374, 36, 659—683) կը հաստատէ, որուն բոլորովին համաձայն կ'ընթանայ նաև Սէն—Մարգէն (Mémoires etc. I. 338): Բայց Սերէոս անմիջապէս քիչ ա-

տոնից նոյնիսկան սաղմոսերգոյքեամբ և քահանայական դասուք տարեալ դէմէ 'ի չիրմս րագաւորացն: Եւ րագաւորոք որդի նորուն ընդ նորս Որմիդդ. կը դնեմ 'ի միասին: Նա շարունակաբար անկէ առած է (և Վարդանայ փոխադարձաբար 'ի Յովհաննէ, և այսպէս Սերէոսի վերջին նախադասութեամբքն իւր անկէ ըրած համառօտութիւնը աւարտած է (զլ. 19...= տպ. Երուս. 114, 1—4): Սակայն Մովսէս Խորենացիէն հանուած Յովհ. կաթողիկոսին Հայոց հին պատմութեան գործոյն մէջ՝ ամենափոքրիկ հետքն անգամ չ'ի տեսնուիր Սոյն Սերէոսի օժանդակութեան: Սակայն լանկլուս ուրիշ կարծիք մ'ալ ունի, (coll. I. 316 not. 1) որով կը համարի թէ Յովհ. կաթող. գէթ Մարաբաւէն օգտուած է, զոր լանկլուս Սուս Սերէոսի աղբիւր կ'ենթադրէ. վասն զի Յովհ. կաթ. կարծիքներ կը դնէ Բագրատակող (իշխանաց) վրայ, որը Հայաստանի տիրեցին Անուշաւանի մահուանէ վերջը, և Մովսէս անոնց վրայ տեղեկութիւն մի չ'ի տար: Բայց Յովհաննէ խօսքերը կը տեսնուին 'ի քննարկին, և ('ի տպ. Երուս. 26, 2.) հետեւեալ խօսքերն ու ըստ սղգի այլ ըստ յառաջադիմութեան աղանց, կը ցոյցնեն թէ Յովհ. կաթ. աստ Մովսէսէն գառ ուրիշ մի այլ աղբիւր ունեցած չէ, այլ թէ նա բացարձակապէս միայն յաւելուածն 'ի աւանկ յառաջ ու ըստ սղգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան աղանց, զոր Մովսէսի անձիւք ձեռագրեցին, ինչպէս նաև առաջիկայ (տպ. էջ. 71. Մովսէ. Խոր. Ա. 19) շրէից ծննդաբանութեան սեան մէջ Յետուանուան կից կը յարեն 'ի աւանկ յառաջ... իսկ Մովսէսի ուղիղ ձեռագրին մէջ՝ Հայոց ծննդաբանութեան սեան մէջ Անուշաւան անուան կից գրուած գտեր է նա, որ իւր ձեռագրին առան-

առջ կը յիշէ զայն միևնոյն ծագատակաւ, որոյ 'ի նպաստ թէ՛ անուրի վճիռն 'ի մէջ բերէ, և զայս ևս թէ է, Սոլոն Աթենացի օրէնք տուած է Աթենացոց ի բաց կալոյ 'ի պոռնկութենէ, և ապօրինաւոր զուգակունքը 'ի ժառանգութիւն չ'ի հասցընել, և լակեղեմնացին լիբուրկոս ալ լակեղեմնացոց օրէնք տուած է, ըզգոյշ կենալոյ 'ի շնութենէ, և թէ ոչ որ ապօրինաւոր որդի թաղէ. ոչ ըսալել իսկ զպառն'յորդիկն (Սեր. տպ. Պատ. կանեանի, 132, 14):

Արդ որովհետև այս երկու արտայայտութիւնքս միանգամայն նոյն են թէ՛ա, նոյն վրայ եղածին հետ, որ Սերէոսի ձեռքով մեզի կը հասնի, յունական հրեանութեան յիշատակութիւններէն բնա-

ծին լատիւնը չ'ի յայտնէր, և թէ Յովհ. կաթ. նախ այս փոխ առեալ առածէն իւր բովանդակ յափշտակողաց գրութիւնը հանած է: Յովհ. կաթողիկոսէն Սամուէլ Անեցւոյն անցած է յետոյ այս սխալ հասկացողութիւնը. ինչպէս նաև ուրիշ տեղ մ'ալ ('ի Սոս անուանելոյ աղաւաղեալ Սոսանուէրն յառաջ եկած է. Wgl. Thes. arm. II. Ven. 1837, p. 768 c 49) 'ի Յովհաննէ առ Սամուէլ անցած է, զոր Զօհրապալ ('ի Քրոն. տպ. Միլ. 1819 էջ. 26, 19), ինչպէս նաև Սէն—Մարգէն (Hist. d'Arménie par le patriarche Jean VI. Paris 1831, p. 13, 27) ծածկած են. որ սակայն ստղգ նշանակութիւն ունի, վասն զի նա 'ի Սամուէլէ դարձեալ Մովսէսի անձիւք ձեռագրաց կարգին մէջ սարգած է: Բայց որովհետև առ Յովհաննէ Սուս Սերէոսի օժանդակութեան և ոչ իսկ փոքրաբոյն հետքը կայ, ուստի կարենք եզրակացնել, թէ Յովհ. և ոչ իսկ ձեռնուցած է զայն, ապա թէ ոչ ըստ կարեւորցն ըսանցած պիտի լինէր այնու Մովսէսի պատմածը ուղղագրելու, ինչպէս ('ի տպ. Երուս. էջ. 38) իւր 'ի Մովսէսէ Խոր. (Բ. 14) քաղած Ամասիոյ քաղաքին 'ի ձեռն Սմաթիայ (հնագոյնն Սմաթի) հիմնարկութեան աւանդութեան մասին կ'ուրիշ, և զեղբորն Նեքոտանեայ (որոշոյն անգ. տող 8, լիբալուս յորդոյ փոխուած է, անգ. տող 9) ետեւ փոխադրել. այս աւանդութիւնս՝ մինչև ցարդ պահուած է 'ի Վենետիկ տպուած Հայկական Մոփերայ 16երորդ հատորին միջի վրայէն (1853, էջ 55—90) Պատմութիւն Ամասիա քաղաքի և յաղաքս աննդուն և վարոյց Սոլոն թեոքորոսի հանուած է: Սուս Սերէոսն հետագայ ժամանակին մէջ երբ Յովհ. կաթող. իւր պատմութիւնը գրեց, հարազատին հետ միացած չէր:

կանապէս կը հետևի, թէ այս երեքս ալ միևնոյն աղբերէն, այսինքն է, Մովսիսի հռետորականէն առնուած են:

Բայց այժմ Սողոմի և Լիզուրկեայ վրձիւքը չկան (Պիտոյից. Դ. 1, 386—390) յաղագս շան հասարակ տեղւոյն մէջ, ուր աւելի կը յուսացուէր թէ գտնուին, և ոչ իսկ ճարտասանութեան մնացած ընդհանուր մասին մէջ: Ընդհակառակն թէոն իւր նախակրթանաց ներածութեան մէջ (առ Վալցի) կոչէ զԼիզուրկոս ճարտասան, նորա ընդդէմ Լիզուրկոսի ճառովը իբրև օրինակ հասարակ տեղւոյ յաղագս շան (κατὰ μοιχού), առ կէջ՝ ինչպէս ցուցաւ, առած է իւր պէտքը՝ թէանոյի մասին: Արդ 'ի Սեբէոսէ յառաջ բերուած Սողոմի և Լիզուրկեայ կրկին վճիռքը՝ պէտք էին գրուեալ այս տեղւոյս մէջ, և աստի ես կը համարիմ թէ Մովսէս առ թէոնի գրուած յանդիմանութեան հիման վրայ՝ Լիզուրկոս ճարտասանին վերոյիշեալ հատուածն առած և ընդարձակաբար օրինակած է. և թէոնի յառաջաբանի հետևողութեան իւր առձեռն ճարտասանութեան յառաջաբանին մէջ օգտուած է, և այս յառաջաբանէն յետոյ զարձեալ առ Սեբէոս անցած է, և թէ մեր այս կերպով Սեբէոսի այս կրկին վճիռք մէջ ուղղակի ատտիկեան Լիզուրկոս ճարտասանին հատուածները պիտի տեսնէինք:

Այս կարծեաց նպաստաւոր հաստատութիւն պիտի լինի ցուցնել զարձեալ, թէ Մովսէս այլուր ևս իւր հետևողութեան յիշատակութեանց մէջ, որը նորա աղբիւրքը կը ցուցնէին, հետևած և կատարելապէս օգտուած է իբրև իւր աղբիւրներէն 'ի հռետորականին (Բ. Սահմ: 510, 21 ...)՝ կ'ըսէ նա. իսկ կերպարաւնութիւնն է, ուրանօր դեմքն են ծանօթք, այլ դադարեալք են, և գոյիմացն 'ի մէջ բերեմք ակերպարան. որպիսիս. Զի'նչ արդեօք ասիցի Սոյոն և Միլտիսպէս, ալոյ 'ի պելոպոնէս:

սակաւ զօրապար լեալ հղեովն ֆունգի 'ի պելոպոնէսիակաւնն անդ ոչ Սոյոն, ոչ Արիստիտէս և ոչ Միլտիսպէս մերձ էին. այլ իբր կերպարանն անցաւ մերձ բերին խօսել ընդ Արեւնացիս յաղագս հղեովն, որպէս արար Եւրոպիս յուկի ազգին, և Արիստիտէս յարագս չորիցն: Այս սահմանս՝ ինչպէս նոսի Մովսիսի այլ սահմանաց արուեստին նմանութիւնն ալ՝ կը ցուցնէ, թէ Ապոլոնիոսի ճարտասանութեան (վերոյիշեալ տպ. 101, 9 ...) ընդլայնումն է, Εἰδωλοποιία δὲ ἡ πρόσωπον μὲν ἔχουσα γυνώριμον, τεθνεὸς δὲ, καὶ τοῦ λέγειν πανσόφρον. ὥς ἐν Ἀήμοις Εὐπολὶς ἐπλασεν καὶ Ἀριστείδης ἐν τῷ ὑπὲρ τῶν τεσσάρων. Սակայն ընդլայնան յարգի կերպ մ'է, երբ Մովսէս Ապոլոնիոսի յիշատակութեան մասին՝ Եւրոպիսի հետևած է, հոն յուկի ազգին (χρυσὸν γένος) օրինակներն գտած է, որք նմա լաւագոյն կը պատշաճին քան զայն՝ որով Ապոլոնիոս յանդիմանեց զնա: Սողոմի, Արիստիտէս և Միլտիսպիսի կերպարանաց վրայ այս տեղեկութեամբ, որք կը տեսնուին հղեովն հնարագիտութեան մէջ, Մովսէս մեր ուկի ազգին (χρυσὸν γένος) վերաբերեալ անձանց վրայ ունեցած ծանօթութիւնն իսկ օգտակար կերպով կը կատարելագործէ: Աստիկեան կատակերգուաց յաւելուածները՝ պարտին այս տեղեաց վերաբերի: Բայց այս զիպուածին համեմատ պէտք չէ անհաւատալի համարիլ՝ նոս այն բարդաւած ճամբան, որով Լիզուրկոսեան հատուած մի՛ Մովսիսի ճարտասանութեան կարծեցեալ յառաջաբանով՝ Սեբէոս եպիսկոպոսին կարեւոր անցած լինել չիթմամբ. և ժամանակն յորում ճարտասանութեան այս առաջին երկու գրքերն յառաջաբանին և վերջագոյն հետ 'ի միասին կորսուած լինին, Սեբէոսէն վերջը, և յայտնապէս Բրիտանի թուականին 1004էն առաջ եղած է: